

УДК 37.035.6(09)(477)“19”

ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ В УКРАЇНІ II ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ

В. Й. Кульчицький

*ДВНЗ “Тернопільський державний медичний університет
імені І. Я. Горбачевського МОЗ України”*

HISTORICAL AND PEDAGOGICAL PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF PATRIOTIC EDUCATION IN UKRAINE IN IIND HALF OF XX CENTURY

V. Y. Kulchytskyi

SHEI “Ternopil State Medical University by I. Ya. Horbachevsky of MPH of Ukraine”

У статті розглянуто історико-педагогічну проблему розвитку патріотичного виховання в Україні II половини XX століття; зосереджено увагу на основних засадах радянської освітньо-виховної доктрини щодо патріотичного виховання учнівської молоді; проаналізовано значення патріотичного виховання у становленні особистості.

The historical and pedagogical problem of development of patriotic education in Ukraine of IInd half of XX century is considered in the article; the attention is concentrated on basic principles of soviet educationally doctrines in relation to patriotic education of pupils; the value of patriotic education in becoming of personality is analyzed.

Вступ. У сьогоденній соціальній ситуації в нашій країні, коли політика держави спрямована на відродження духовних цінностей, велике значення набуває патріотичне виховання підростаючого покоління. Реалізація державності залежить від дієвої державницької позиції кожного громадянина. Тому найголовнішим завданням суспільства завжди було, є і буде виховання поколінь гуманістів і патріотів, для яких найвищим ідеалом є єдність особистих та національно-державних інтересів. Суть патріотичного виховання в сучасних умовах може трактуватися як розвиток відчуття особи, патріотичної свідомості, заснованої на гуманістичних духовних цінностях свого народу.

Про виховання особистості в душі любові до Батьківщини й усвідомлення свого громадянського обов'язку на основі національних духовних цінностей у поєднанні із загальнолюдськими йдеться і в законах України “Про освіту” та “Про загальну середню освіту” [6]. Проект Концепції 12-річної середньої загальноосвітньої школи [9] також виділяє формування особистісних якостей громадянина-патріота України серед пріоритетів змісту освіти.

Мета патріотичного виховання, як стверджують автори Державної національної програми “Освіта”

(Україна XXI століття) [4], є формування національної свідомості, самосвідомості та патріотизму у вихованців різного віку. У сучасній педагогічній науці патріотичне виховання визначається як історично зумовлена сукупність ідеалів, поглядів, переконань, традицій, звичаїв та інших форм соціальної поведінки, спрямованих на організацію життєдіяльності підростаючих поколінь, у процесі якої засвоюється духовна і матеріальна культура нації, формується національна свідомість і досягається духовна єдність поколінь.

Останнім часом молодь стала спрощено ставитися до таких понять, як любов до Батьківщини, патріотизм, громадянський обов'язок. Все частіше центральне місце в їхньому світогляді займають атрибути успіху: гроші, престижний рівень споживання та дозвілля, а це в майбутньому може стати причиною деградації та розпаду держави. У зв'язку з цим в Україні особлива увага приділяється патріотичному вихованню, і при цьому враховуються інтереси дітей та молоді в комплексі зі змінами, які відбуваються у суспільстві. На сучасному етапі розвитку системи патріотичного виховання основними проблемами є дотримання єдиних в державі поглядів на проблему виховання громадянина і патріота незалежної України, забезпечення єдності навчання, виховання й розвитку підростаючого покоління.

Попри те, що сьогодні радянська педагогіка і освіта зазнає серйозної критики, вона, якщо уникнути ідеологічних нашарувань, ставила майже співзвучні для сучасності цілі всебічного і гармонійного розвитку людини. Саме тому актуальність проблеми обумовлена необхідністю вивчення патріотичного виховання молоді в Україні II половини ХХ ст.

Засудити минуле можна, перекреслити його – не дано нікому. Отже, потрібно брати уроки від минулого, а не зрікатися його. Справжній патріот своєї країни не буде відхрещуватися від минулого, а навпаки, подбає про те коріння, з якого ми всі виростили.

Україна робить перші кроки у розбудові своєї державності на шляху до політичного, економічного, духовного та культурного відродження. Патріотичне виховання молодого покоління допоможе в цьому.

Проблема патріотичного виховання завжди посідала одне з чільних місць у вітчизняній історико-педагогічній думці. Теоретичні проблеми патріотичного виховання розробляли такі відомі українські педагоги: П. Блонський, Г. Ващенко, Б. Грінченко, О. Духнович, І. Огієнко, С. Русова, В. Сухомлинський, К. Ушинський, П. Юркевич та інші.

Серед сучасних дослідників, котрі працюють над проблемою патріотичного виховання, – А. Афанасьєв, І. Бех, О. Вишневецький, В. Гонський, В. Івашковський, П. Ігнатенко, Н. Іщук, В. Майборода, Р. Петронговський, А. Погрібний, В. Поплужний, Ю. Руденко, М. Стельмахович, О. Савченко, О. Сухомлинська, М. Чепіль, К. Чорна та інші.

Мета нашого наукового дослідження полягає у розкритті, в історико-педагогічній площині, проблеми патріотичного виховання у науковій теорії та практиці в Україні II половини ХХ ст.

Основна частина. Патріотизм є складним і багатограним явищем. Багатоаспектність і складність соціального явища, яким є патріотизм, обумовлює розмаїття його форм. Історія розвитку людства свідчить, що з поступовим прогресивним розвитком людства видозмінюється об'єкт патріотизму, який проявляється у певній формі. Адже кожна людина, а тим більше соціальна група, має свої специфічні інтереси, і цим визначається її розуміння патріотизму.

У радянській історіографії поняття патріотизму протиставляється буржуазному націоналізму і космополітизму. У радянській-соціологічній літературі патріотизм розглядається в органічному поєднанні з інтернаціоналізмом. Якщо відійти від ідеологічних штампів, то в поєднанні патріотизму з інтернаціоналізмом не варто шукати глибоких суперечностей. Доречно з цього приводу згадати точку зору представ-

ників української і російської революційно-демократичної громадськості. Виховання людей у дусі патріотизму вони розглядали у нерозривному зв'язку з їх вихованням у дусі дружби народів, поваги до звичаїв і традицій інших народів. М. Добролюбов зазначав: “Патріотизм живий, діяльний саме й відрізняється тим, що він виключає будь-яку міжнародну ворожечу, і людина захоплена таким патріотизмом, готова трудитися для всього людства, якщо тільки може бути йому корисною. Справжній патріотизм як окремий прояв любові до людства не вживається з неприязню до окремих народностей” [5].

Педагогічні дослідження з проблеми патріотичного виховання радянського періоду чисельні і різноманітні. У них розкриваються як теоретико-методологічні аспекти (суть поняття “патріотизм”, його характеристики, шляхи і засоби формування та ін.), так і прикладні аспекти (різні напрями патріотичного виховання: військово-патріотичне, виховання на трудових і бойових традиціях радянського народу, взаємозв'язок патріотичного, морального, естетичного, колективного виховання, що вивчаються у різному віці, та ін.).

Проблеми виховання всебічно розвиненої молоді людини, громадянина-патріота були у центрі уваги радянської педагогіки 50–60-х років ХХ століття. В умовах панування однопартійної командно-адміністративної системи вона, безумовно, розглядалася у тісному зв'язку з усією сукупністю завдань ідеологічної роботи, яку здійснювала КПРС. Так, важливим завданням радянської педагогіки, визначеним Програмою КП СРСР, стає наукова розробка питань формування комуністичної свідомості підростаючого покоління, виховання у нього основ марксистсько-ленінського світогляду, високої ідейності й відданості комунізму, непримиренності до ворожої ідеології, комуністичного ставлення до праці і суспільного господарства, високих моральних-патріотичних якостей [14].

Т. Ільїна, у навчальному посібнику з педагогіки, виокремлювала науково-атеїстичне виховання, виховання соціалістичного патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. Таким чином, вона вважала, що “соціалістичний патріотизм – любов трудящих соціалістичних країн до своєї Батьківщини, їхня відданість соціалістичному ладові, комуністичним ідеалам, органічно пов'язана з інтернаціоналізмом, з дружбою народів країн соціалістичної співдружності; вища форма патріотизму” [7].

Основою виховання підростаючого покоління став сформульований у Програмі КПРС (1961) моральний кодекс будівника комунізму, що визначив норми поведінки радянських людей, став перспективною

програмою виховної роботи. Якщо детально проаналізувати зміст основних положень морального кодексу, помітно вирізняється пріоритетність не власне моральних якостей, норм, цінностей, а ідеологічно-партійних установок і принципів. У системі моральних цінностей, з погляду радянської ідеології, перше місце відводилося таким якостям, як відданість справі комунізму, виховання радянського патріотизму, любові до країн соціалізму, добросовісна праця на благо суспільства, турбота про збереження і примноження суспільного достатку, високе усвідомлення суспільного обов'язку тощо [14].

По суті, ці якості, за сучасним трактуванням, класифікуються у системі морально-патріотичних цінностей як абсолютно вічні загальнолюдські вартості, що мають універсальне значення та необмежену сферу застосування [16].

Із встановленням радянської влади процес освіти досить різко політизувався й визначався Уставом середньої загальноосвітньої школи: “виховувати в учнях високе почуття радянського патріотизму – любов до Батьківщини, свого народу, КПРС і готовність до захисту соціалістичної Батьківщини” [2]. Активно сприяли цьому процесу піонерська й комсомольська організації, головною метою яких і було виховання громадянина-патріота. Однак при цьому виховання молоді супроводжувалося класовою орієнтацією, політизованістю заходів, обов'язковістю атеїстичного світогляду [17]. Зв'язок громадянськості й патріотизму в радянському виховному процесі простежувався у таких напрямках:

- моральне виховання як система оволодіння нормативними правилами поведінки й відносин, властивих вихованню патріотизму й громадянськості;

- формування ідейно-політичної спрямованості особистості, пов'язаної з політикою держави й пануючою ідеологією в суспільстві;

- процес виховання мав цілісний характер, тому що особистість цілісна, тому єдність моральної, патріотичної, інтернаціональної, громадянської сторін, їх взаємозв'язок виступає як природне явище [8].

Такий підхід був би виправданий стосовно сучасної України, тому що обставини нашого суспільного розвитку настійно вимагають організації виховання на українських громадсько-патріотичних цінностях.

Патріотичні почуття зміцнювало героїко-патріотичне виховання, покликане виробляти глибоке розуміння громадянського обов'язку, готовність у будь-який час стати на захист Вітчизни, оволодівати військовими знаннями, а також вивчати бойові традиції та героїчні сторінки історії народу, його Збройних сил.

Однією зі складових діяльності комсомольської організації (у школі) в справі військово-патріотичного виховання було фізичне виховання школярів, спортивні табори, проведення уроків мужності, місячників оборонно-масової роботи, організація Всесоюзних військово-спортивних ігор (Зірниця, Орля). Військово-патріотичне виховання в СРСР офіційно розглядалося як складова частина комуністичного виховання, спрямована на формування в радянських людей високих морально-політичних, бойових і психологічних рис, необхідних для виконання священного обов'язку по збройному захисту Батьківщини. Вся ідейно-політична і культурна робота комсомолу була спрямована на виховання у молоді радянського патріотизму, відданості справі комунізму. Таким чином, комсомольські і піонерські організації виконували величезну роль у справі виховання нової людини.

Відомий український педагог В. Сухомлинський одним із основних напрямів патріотичного виховання вважав краєзнавство. Розрізняючи такі види краєзнавчої роботи, як: географічне, художнє, історичне, літературне, екологічне краєзнавство, вважав, що одне з чільних місць належить вихованню любові і дбайливого ставлення до рідної землі, – своєї “малої Батьківщини”, її історії, поваги до народних традицій і звичаїв, обрядів, фольклору, любові до рідної природи. “Нема в людини місця дорожчого, ніж те, де вона народилась, землі, на якій зросла. Щоб по-справжньому любити рідний край, його слід добре знати, необхідно вивчати його історію, мову, культуру” [11].

Патріотичне виховання вважалося актуальним напрямком педагогічних досліджень у 70–80-ті роки ХХ століття, про що свідчать дисертаційні роботи М. Зубалія, В. Новосельського, А. Нікуліної, В. Костюка, Ф. Савченка, В. Шахненка, Т. Шашло, Г. Лещинської; значна кількість книг і статей (М. Гуменюк, І. Іваненко, С. Сай, М. Шангін, Г. Шевченко, ін.).

В “Орієнтовному змісті виховання школярів” (редакції 1976 та 1980 років) знайшли відображення основні принципи і завдання комуністичного виховання: “формування основ комуністичного світогляду; виховання політичної свідомості і розвиток суспільної активності; виховання комуністичної моральності та патріотизму, свідомої дисципліни і культури поведінки; виховання свідомого ставлення до праці і розвиток пізнавальної активності і культури розумової праці; виховання комуністичного ставлення до праці і суспільної власності, розширення політичного світогляду і підготовка до свідомого вибору професії; формування правосвідомості і виховання громадянської відповідальності; виховання естетичної культури і

розвиток художніх здібностей; фізичне вдосконалення, зміцнення здоров'я і формування санітарно-гігієнічної культури" [13].

У програмі сформульовані вимоги до школярів на різних етапах їх вікового розвитку. За оцінкою педагогів, розробка цих вимог була "кроком уперед у плані конкретизації мети виховання" [15]. Даний відрізок життя людини (дитинство та юність) є найсприятливішим для емоційно-психологічної дії на дитину, оскільки образи сприйняття дійсності, культурного простору дуже яскраві і сильні і тому вони залишаються в пам'яті надовго, а іноді і на все життя, що дуже важливо у вихованні патріотизму. Сьогодні очевидним є те, що прийняті в радянській освіті норми загальнолюдського, морально-патріотичного, громадянського, сімейного та особистого життя людини є надзвичайно актуальними.

Під впливом поступового переосмислення шляхів розвитку освіти в авторитарній державі зароджується незвичний для радянського суспільства напрям – педагогіка співробітництва. Представниками даного підходу в Україні були педагоги – новатори М. Гудзик, О. Захарченко, В. Сухомлинський, В. Шаталов та ін. Педагогіка співробітництва зацікавлювала учнів навчальною діяльністю, а не лише її результатами, підвищувала інтерес до знань, привчала до власного морально-патріотичного вибору. Тобто виховувала новий тип людей, здатних до самостійного мислення, до прийняття власних рішень. У цьому їй не лише навчальне і виховне, а й соціальне значення.

Освіта відіграла ключову роль у вирішенні проблем ідейно-політичного та патріотичного виховання в державі. Виховні можливості соціальних наук усвідомлювалися і використовувалися владою у формуванні нового типу особистості. Директиви, що виходили "зверху", містили в собі суворі орієнтири і систему вимог, що пред'являлися до учнівської молоді. "Нормою" вважалася належна соціальна поведінка, що виражалася в палкій любові до Батьківщини, пильності і підозрливості по відношенню до "ворогів" держави, переконаності в соціалістичних ідеалах, заснованих на цінностях колективізму, що спиралося на відчуття соціального оптимізму і почуття відповідальності за все, що відбувається навколо [10].

Не слід ігнорувати досвід патріотичного виховання, який було нагромаджено за радянської доби. Треба віддати належне комуністичній партії, яка зуміла створити цільну систему патріотичного виховання. Воно проводилось відповідно до статті 36 Конституції СРСР на державному рівні.

Отже, мета виховання в українській школі II половини ХХ ст. визначалася як формування всесторон-

ньо і гармонійно розвиненої особистості й охоплювала завдання розумового, трудового, морального, естетичного, фізичного, ідейно-політичного, патріотичного, атеїстичного, інтернаціонального виховання. Аналіз їх змісту відображає систему цілей і завдань, які втілювали тодішнє соціальне замовлення, зумовлене пануванням ідеології марксистсько-ленінської концепції соціалізму й побудови комунізму, однопартійною командно-адміністративною політикою держави.

З початку реформ у системі освіти в 90-х роках ХХ століття (як і реформування всієї країни) була орієнтація на деідеологізацію школи. Робилося це у вигляді гуманізації і демократизації освіти. Внаслідок цього різко знизилася увага до процесів виховання. Почало виявлятися гіперболізування ідеї особистісно-орієнтаційного підходу в навчанні, задоволення запитів і інтересів особи на протигагу вихованню в ній колективістських якостей, у тому числі і патріотичних відчуттів [3].

Натомість, суспільство потребувало демократичного гуманістичного патріотизму. Демократичний – означає простий для розуміння і властивий широким верствам населення. Гуманістичний – дотримання національних та загальнолюдських цінностей та інтересів, повага конституційних прав і свобод людини та громадянина. Єдність демократичного і гуманістичного патріотизму мала стати надійним фундаментом громадянського суспільства.

Таким чином, патріотичне виховання в Україні означеного періоду ми умовно можемо поділити на два етапи, а саме:

- перший етап – це радянський патріотизм, характерний тим, що виховання патріотизму набуває тотального характеру, доповнюється політизовано-ідеологічним змістом, збільшується кількість агентів і каналів впливу. Кількість же основних структурних елементів системи патріотичного виховання не змінюється, відбувається лише якісна зміна деяких з них – наприклад, православ'я – комуністичною ідеологією;

- другий етап – це український патріотизм, епоха якого почалася після розпаду Радянського Союзу й триває донині. Цей процес має ряд труднощів і особливостей свого розвитку.

У пострадянській Україні ідеологічна робота в колишньому їй виді виявилася згорнутою, втратила властивий їй раніше системний характер. І це цілком зрозуміло, тому що змінилися всі ідеологічні конструкції держави. Але помилково було б думати, що ідеологічна робота й сам патріотичний виховний процес зникли зовсім. Просто ті підходи й цінності, на основі яких вони починали будуватися, ішли врозрід з

інтегрованою, консолідованою системою духовних цінностей більшості українців, і ця обставина не дозволяла набувати їм явних форм [1].

Висновки. Характерною рисою духовного життя сучасної України є відсутність ідейної єдності у більшості населення країни. Розмаїття ідей зовні є виразом демократії, а по суті – віддзеркаленням глибокої внутрішньої кризи, що перешкоджає українському суспільству вибратися із стану духовної кризи, що заглиблюється.

Патріотичне виховання повинно реалізовуватися як планомірна виховна діяльність, спрямована на формування у вихованців почуття патріотизму. Воно включає розвиток любові до Батьківщини, національної самосвідомості й гідності; дбайливе ставлення до рідної мови, культури, традицій; відповідальність за природу рідної країни; потребу зробити свій внесок у долю Батьківщини; інтерес до національного спілкування; прагнення працювати на благо рідної країни, її народу.

Результативність формування патріотизму залежить від того, як педагоги стимулюють розвиток самоорганізації, самоуправління школярів; сприяють формуванню критичного мислення, творчості й самостійності, усвідомленню власних світоглядних орієн-

тацій, які є основою життєвого вибору, громадянського самовизначення і патріотизму як особистісної якості загалом.

Ряд питань, які розв'язувалися в Україні II половини XX ст. у рамках морально-патріотичного виховання, такі, як поліпшення якості навчально-виховної роботи, виховання у підростаючих поколіннях етичних якостей особи, колективізму, громадськості, любові до своєї Батьківщини, шанобливого ставлення до історії своєї країни, підвищення соціального статусу молодого людини актуальні й донині, тому досвід роботи радянської загальноосвітньої школи повинен бути врахований і затребуваний при проведенні реформ в області освіти в сучасній Україні. Не потрібно ігнорувати всього багатства форм і методів патріотичного виховання вітчизняних освітніх закладів II половини XX ст. тільки на тій підставі, що вони були вироблені і використовувались в умовах тоталітаризму. Навпаки, їх слід широко використовувати, лише наситивши новим змістом, а саме: покласти в основу патріотичного виховання любов і повагу до України, трагічної і разом з тим героїчної історії боротьби її народу за своє соціальне і національне визволення, за право на самостійний державний розвиток.

Література

1. Виховання національно свідомого, патріотично зорієнтованого молодого покоління, створення умов для його розвитку як чинник забезпечення національних інтересів України: інформаційно-аналітичні матеріали / кол. авторів: В. Головенько та О. Яременко (керівники) та ін. – К. : Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. – 191 с.
2. Волков А. Подготовка молодежи к защите Родины: проблемы и пути их решения (1985–1991 гг.) / А. Волков. – М. : ГАВС, 1992. – 63 с.
3. Гонський В. Патріотизм як основа сучасного виховання та ідеології держави / В. Гонський // Рідна шк. – 2001. – № 2. – С. 9–14.
4. Державна національна програма “Освіта” (Україна ХХІ століття). – К. : Райдуга, 1994. – 112 с.
5. Добролюбов Н. Собр. соч. в 9 томах. Т. 3 / Н. Добролюбов. – М.-Л., 1962. – 265 с.
6. Закон України “Про професійно-технічну освіту” // Законодавство України про освіту : зб. законів. – К. : Парламент. вид-во, 2002. – 144 с.
7. Ильина Т. Педагогика / Т. Ильина. – М. : Просвещение, 1969. – 287 с.
8. Іова В. Формування громадянської культури особистості : навч.-метод. посіб. / В. Іова, Т. Люріна; Хмельн. обл. ін-т післядиплом. освіти. – Кам'янець-Поділ. : Абетка, 2003. – 171 с.
9. Концепція загальної середньої освіти (12-річна школа) // Педагогічна газета. – 2002. – № 1 (січень). – С. 4–7.
10. Коркішко О. Становлення патріотичного виховання в 19–20 ст. / О. Коркішко // Рідна шк. – 2004. – № 2. – С. 60–62.
11. Куберский И. Энциклопедия для педагога / И. Куберский. – Санкт-Петербург, 1997. – 576 с.
12. Ляшко Л. Виховання патріотичних почуттів молодших школярів у творчій спадщині В. О. Сухомлинського / Л. Ляшко // Школа першого ступеня: теорія і практика : зб. наук. пр. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – Вип. 4. – С. 204–218.
13. Примерное содержание воспитания школьников. Рекомендации по организации системы воспитательной работы общеобразовательной школы / под ред. И. Марьенко. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Просвещение, 1976. – 143 с.
14. Програма КП СРСР. – К. : Держполітвидав УРСР, 1961. – 93 с.
15. Савин Н. Педагогика / Н. Савин. – М. : Просвещение, 1972. – 303 с.
16. Фіцула М. Педагогіка / М. Фіцула. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2002. – 528 с.
17. Щегорцев А. Советская молодежь: эволюция политических взглядов / А. Щегорцев, В. Щегорцев. – М., 1990. – 144 с.

Отримано 21.01.14